

УДК 37.017.4

Віктор Огнев'юк
м. Київ, Україна

РОЛЬ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ЦІННОСТЕЙ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано роль освіти у формуванні цінностей демократичного суспільства. Визначено мету, завдання, зміст громадянської освіти. Наголошено на необхідності поєднання національної та громадянської ідентичності як основи для народження й зміцнення демократії та інститутів громадянського суспільства.

W artykule przeanalizowano rolę edukacji w kształtowaniu wartości społeczeństwa demokratycznego. Autor formułuje cele, zadania i treści edukacji obywatelskiej. Zaakcentował konieczność jedności państwowej i obywatelskiej jako podstawy do powstania i umacniania demokracji oraz instytucji społeczeństwa obywatelskiego.

The article deals with the role of education in the formation of the values of democratic society. The aim, tasks and content of democratic education are considered. It is stressed that the importance of national and civic identification is important for strengthening the democracy and the institutions of democratic society.

Утвердження нових світоглядних цінностей здійснюється різними шляхами і засобами: політико-правовими, економічними, морально-етичними, науково-освітніми тощо. Але чи не найголовнішим і найефективнішим механізмом утвердження нової парадигми буття є трансформація світоглядних орієнтирів і переконань у процесі відтворення самої людини, тобто вихованні громадян суспільства. Саме молоді люди виступають будівничими суспільства нового типу. У цьому контексті освіта як сфера соціокультурної практики набуває національного пріоритету як один з найголовніших чинників формування суспільства демократичного типу. Адже засадничою суспільною проблемою постає формування нової ідентичності громадян.

Система освіти покликана сформувати у молоді відчуття межі між демократією і анархією, між особистою свободою і правилами громадянського життя; на розумінні цінності людської свободи мають ґрунтуватися етичні основи виховної системи. Серцевину цієї системи можуть становити такі ціннісні принципи:

- людина є основою, початком і кінцем суспільства;
- повага до особи гарантується її повагою до інших людей;
- розв'язання конфліктів відбувається на основі збереження життя і гідності суперника;
- гарантія прав людини базується на участі кожного у визначенні цих прав;

– дотримання прав можливе лише за умови демократизму на всіх рівнях суспільства.

Звичайно, наведені ціннісні принципи не можуть бути вичерпними, вони є лише першоосновою, яка буде вдосконалюватися й розширюватися з розвитком демократичних засад навчально-виховного процесу.

На сьогодні у світі є два поширені підходи щодо понять „громадянськість” та „громадянин”. Перший бере за приклад практику громадянства у класичних республіках Греції та Риму. Це – республіканська громадянськість, що розглядає особистість як члена політичного суспільства і робить акцент на неї лише як на елементі цього суспільства, коли розглядаються фундаментальні принципи, а саме: почуття приналежності до політичної спільноти (особистість як частина загального громадського життя); вірність своїй вітчизні, що передбачає лояльність до правових основ суспільства, наприклад, до конституції, до влади; першочерговість громадянських обов’язків перед індивідуальними інтересами, коли індивідуальні права підпорядковані виконанню соціальних обов’язків. Саме подібний тип був сформований у Радянському Союзі.

Інший підхід до поняття громадянськості базується на ліберальній традиції свободи і прав людини, що йде від ідей Дж. Локка та Т. Джефферсона. Такий підхід став формуватися із середини XVIII ст., коли старі відносини підпорядкування руйнувалися і чимало людей стали сприймати покірність існуючій владі як форму особистого приниження.

Саме цей підхід породив поняття „права людини”, яке зараз має широкий вжиток. Його центральною ідеєю є те, що кожен індивід має рівні з іншими права, є носієм цих прав, і вони не можуть бути анульовані будь-якою соціальною інституцією, навіть державою. Налічуються чотири головні групи прав – громадянські, політичні, соціальні та економічні, що розглядаються як універсальні, нероздільні з глибоким моральним змістом. Вони становлять основу Декларації прав людини та інших міжнародних документів на кшталт соціальної європейської хартії.

Сьогодні постіндустріальні країни світу постали перед проблемою співвідношення між державою та особою. У більш широкому контексті це проблема розуміння відмінності між громадянським суспільством і державою. Демократизація не передбачає скасування держави. Суть полягає у тому, що держава і громадянське суспільство мають знайти оптимальне поєднання. Демократичне суспільство передбачає нарощування пропорційного розподілу влади і громадського контролю за її використанням у сфері політики, що реалізується у двох відмінних, але поєднаних формах суспільного управління – громадянського суспільства та державних установ.

Постмодерністська культура розглядає особу насамперед як споживача товарів і послуг, у тому числі тих, що виробляються і здійснюються державою. За цих умов громадянин не є творцем держави та її атрибутів. Це розхитує традиційні погляди на раціоналізм, прогрес, індивідуальну автономію і самоусвідомлення, призводить до протиставлення моральності прагматизму.

Відповіді на виклики постмодернізму є адекватними різноманітності країн, що їх репрезентують. В Азії, Африці і Латинській Америці серед найактуальніших проблем громадянської освіти визнається пріоритет моральних цінностей. Японський варіант морального виховання передбачає формування в стінах школи поваги до праці та соціально-економічного устрою держави¹. В Японії, на відміну від Європи, права держави і досі вважаються вищими від громадянських прав. Сучасні тенденції громадянської освіти у школах США передбачають перетворення школи на сприятливий для формування сучасного громадянина „життєвий простір”. Наголос робиться не на націоналізмі чи патріотизмі, а на формуванні сучасних демократичних і моральних цінностей, політичній і соціальній справедливості.

В освітніх системах східноєвропейських країн, зокрема й країн СНД, відбувається перехід від ідеологічно-державних стереотипів до цінностей демократичного суспільства. Як підкреслює доктор філософських наук, професор, академік НАПН України В. П. Андрущенко, означена тенденція „реалізується у двох головних вимірах: а) як система навчання демократії і б) як перебудова навчально-виховного процесу на демократичних засадах”².

Прийmemo за основу, що громадянське виховання (освіта) – це інтегративна якість особистості, яка дає змогу людині відчувати себе юридично, соціально, морально, політично дієспроможною. Головними елементами громадянськості є моральна і правова культура, тобто почуття власної гідності, внутрішня свобода особистості, дисциплінованість, повага і довіра до громадян і органів влади, здатність виконувати свої обов’язки, гармонійно поєднувати патріотизм із почуттям поваги до інших народів.

Перед громадянською освітою стоїть відповідальна мета – сформувати особистість, якій притаманна демократична культура, усвідомлення взаємозв’язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовністю до компетентної участі у суспільному житті.

Серед завдань громадянської освіти необхідно виокремити:

- надання громадянам знань про демократичні здобутки сучасної цивілізації, демократичні надбаня й традиції України;
- формування мотивації, основних умінь і критично-конструктивного мислення, необхідних для відповідальної участі в суспільно-політичних процесах;
- сприяння у формуванні активної позиції громадян щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні;
- створення умов для набуття молоддю досвіду громадянської діяльності та комунікативної взаємодії.

¹ *Kiyooki Hirata*. *Civil Society and Socialism*. – Tokyo, 1969; *Political Economy and Philosophy of History*. – Tokyo, 1971.

² *Андрущенко В.П.* Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть. (Спроба прогностичного аналізу) // *Вища освіта України*. – 2001. – № 1. – С. 16.

Для громадянської освіти в Україні превалюючими є такі загальнопедагогічні та дидактичні принципи: зорієнтованість на позитивні соціальні дії; зв'язок з практичною діяльністю; наступність і безперервність; гуманізм; демократичність; культуровідповідність; полікультурність; плюралізм; міждисциплінарність.

Ефективність формування освітою демократичних поглядів і цінностей зростає за умови, коли вони щоденно підкреслюються прикладами з життя навчального закладу й соціального оточення. В цьому контексті надзвичайно важливим є розвиток різних форм громадянського життя: сім'ї, навчального закладу, засобів масової інформації, громадських організацій, профспілок та інших структур, що становлять інституційну форму громадянського суспільства. Освіта має сформувати в юнаків і дівчат переконання, що громадянське суспільство, як зазначає Е. Гелнер, являє собою збалансований „набір різноманітних неурядових інституцій, який виявляється достатньо потужним, щоб урівноважити державу, і, не перешкоджаючи їй виконувати важливу для неї місію охоронця суспільного спокою та посередника між найвпливовішими групами інтересів, здатен все ж не допустити явного її переважання та недоцільності решти суспільства”³.

Громадянська освіта може розглядатися як 1) комплекс інтегрованих знань (зміст) та 2) процес розвитку і поширення цих знань як необхідного компонента громадянського суспільства.

Як комплекс інтегрованих знань громадянська освіта являє собою складну динамічну систему, що поєднує громадянські знання; громадянські вміння і досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; громадянські чесноти.

Складовими громадянської культури є громадянська освіченість, компетентність, досвід громадянської участі та громадянська зрілість особистості, що визначається духовно-моральними якостями, ціннісними орієнтаціями й світоглядно-психологічними характеристиками особи. Зміст громадянської освіти охоплює культурологічні, філософські, аксіологічні, політичні, правові, економічні, соціально-психологічні знання.

Зміст освіти має бути спрямованим на здобуття учнями досвіду громадянських вчинків і переживань, основних громадянських умінь, зокрема:

- реалізовувати своє право на участь у виборах та інших формах демократії;
- обстоювати свої права, беручи участь у діяльності об'єднань громадян і громадських акціях;
- захищати свої права за допомогою державних органів та органів місцевого самоврядування;
- обстоювати свої права за допомогою апеляції до суду, правоохоронних і правозахисних організацій;

³ *Gellner Ernest. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. – London, 1994. – P. 5.*

– орієнтуватися в умовах вільного ринку; відстоювати свої права як споживача і платника податків;

– використовувати типові прийоми та методи розв’язання проблемних ситуацій;

– диференціювати емоційні й раціональні компоненти власного вибору;

– критично сприймати інформацію, самостійно її аналізувати;

– мати навички громадської комунікації.

Зміст громадянської освіти важливо зорієнтувати не лише на розвиток уявлень молоді про громадянськість та шляхи її реалізації на основі системи понять з різних галузей наукових знань, а й на формування емоційно-ціннісного компонента громадянської культури особистості, що включає, насамперед: усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості; усвідомлення себе як громадянина і патріота України; почуття власної гідності, гуманізм, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу; лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, законослухняність; активну позицію щодо участі у демократичних перетвореннях; усвідомлення себе як особистості, спроможної впливати на ситуацію в державі; критичне сприйняття соціально-політичної інформації; усвідомлення можливості та цінності самостійного політичного вибору; готовність відповідати за власні рішення та їхні наслідки; усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві.

Оволодіння системою знань сприяє формуванню світоглядних орієнтацій особистості, виробленню власної філософії життєдіяльності, її самоідентифікації та самореалізації, формуванню таких її цивілізаційних компетенцій:

– *політична і соціальна* – розкривається в умінні брати участь у виробленні спільних рішень, регулювати конфлікти ненасильницьким шляхом, брати відповідальність на себе, бути активним у функціонуванні та поліпшенні діяльності демократичних інститутів;

– *економічна* – забезпечує передумови для повноцінної життєдіяльності в сфері матеріального виробництва, розподілу та споживання матеріальних ресурсів;

– *мовна* – стосується опанування усним і письмовим мовленням державною, рідною та іншими мовами;

– *багатокультурна* – формує здатність до діалогу, взаємоповагу між громадянами, вміння жити у злагоді з людьми інших культур, мов і релігій;

– *інформаційна* – забезпечує засвоєння нових технологій, розуміння їхньої необхідності та вміння їх застосовувати, формує критичне ставлення до інформації, що поширюється засобами масової інформації;

– *освітня* – виявляється як розуміння необхідності й готовності до безперервної освіти впродовж життя;

– *спрямована на збереження здоров’я* – формує не тільки ставлення особистості до власного здоров’я, а й до людських і матеріальних ресурсів суспільства, що пов’язані із здоров’ям;

– екологічна – створює передумови для гармонійних відносин людини й природи.

Важливим завданням громадянської освіти є оптимізація процесу соціалізації учнів, спрямування їх на соціальну практику. Освіта взагалі – це процес соціалізації, завдяки якому учні вчаться бути громадянами; громадянські знання та навички мають відповідати потребам їхніх взаємовідносин з довколишнім світом.

Соціально-психологічним механізмом виховання громадянськості як системної характеристики особистості, що опосередковує її взаємодію з етносом, нацією, державою, є національна ідентифікація – база для народження й зміцнення демократії та інститутів громадянського суспільства.

Як процес національна ідентифікація розгортається в часі. У зв'язку з цим її підґрунтям є достатній рівень сформованості особистості в підлітковому віці, як інтегральної характеристики індивіда, що опосередковує його взаємодію з найближчим соціальним довкіллям (родиною, референтною групою, первинним колективом тощо). Як кінцевий результат – це активна громадянська позиція особистості, що виявляється в соціально-комунікативній, громадсько-корисній та суспільно-політичній активності, а також в активності, спрямованій на самопізнання, самооцінку, самореалізацію, самовдосконалення.

Такий підхід не протиставляє національний і громадянський компоненти виховання, які є взаємодоповнюючими. В українській педагогіці та нормативних документах у сфері освіти кінця ХХ – та у перші роки нинішнього століття була акцентація на національному вихованні, що з одного боку, є зрозумілим і виправданим, а з іншого – породжувало примітивізм та презентизм у вигляді неавтентичних світлиць, декоративної національної спрямованості виховного процесу, що доволі часто спотворювали справжні національні цінності. Концепція національного виховання не давала відповіді на основний виклик часу, який полягає у необхідності формування в представників різних національностей, які де-юре є громадянами України, потреби усвідомленої громадянської самоідентифікації. Це завдання покликана розв'язати громадянська освіта, яка із затвердженням стандартів загальної середньої освіти почала реалізуватися, насамперед, через зміст шкільної освіти. Звісно, реалізація зазначеного підходу потребувала змін у підготовці педагогів, на що спрямовувалися зусилля науковців, які підготували необхідне навчально-методичне забезпечення⁴.

⁴ Михайліченко М. В. Громадянська компетентність майбутніх учителів : навч.-метод. посіб. / М. В. Михайліченко. – Київ – Тернопіль : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 128 с.

Основи демократії : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / авт. кол. : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект „Демократична освіта”, Інститут вищої освіти. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.

Основи демократії : підруч. [для студ. вищих навч. закл.] / за заг. ред. А. Ф. Колодій. – [третє вид., оновл. і доповн.]. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.

Виходячи з цього, метою суспільного виховання має стати виховання життєво-активного, гуманістично спрямованого громадянина демократичного суспільства, який у своїй життєдіяльності керується національно-культурними, загальнолюдськими та громадянськими цінностями.

З особливою силою ця мета актуалізується в наші дні, коли загострюються соціально-політичні та економічні суперечності. Бо тільки демократично налаштована, самодостатня особистість може успішно розв'язувати проблеми кризової економіки і соціально-політичного устрою держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть. (Спроба прогностичного аналізу) / В. П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – № 1. – С. 16.
2. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – К. : Просвіта, 2005.
3. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень – К. : Грамота, 2007. – 576 с.
4. Михайліченко М. В. Громадянська компетентність майбутніх учителів : навч.- метод. посіб. / М. В. Михайличенко. – Київ – Тернопіль : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 128 с.
5. Основи демократії : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / авт. кол. : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект „Демократична освіта”, Інститут вищої освіти. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.
6. Основи демократії : [підруч. для студ. вищих навч. закл.] / за заг. ред. А. Ф. Колодій. – [третє вид., оновл. і доповн.]. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.
7. Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals / Ernest Gellner. – London, 1994.
8. Kiyooki H. Civil Society and Socialism / Kiyooki Hirata. – Tokyo, 1969; Political Economy and Philosophy of History. – Tokyo, 1971.